

Kur'an'da Sembolik Eylemler -Düşünmeye Dair Kavramlar Bağlamında-

Nejdet KARAKAYA*

Öz

Duyu organlarıyla alınan sinirsel akımlar, sinir sisteminin farklı yerlerinde son bulur. Bu aşamadan sonra sinir sistemi duyumlar üzerinde zihinsel ve düşünsel bir takım işlem gerçekleştirmeye başlar. Sinir sistemi, aldığı duyumları her şeyden önce zihinsel bir takım işlemlere tabi tutar. Düşünme olarak isimlendirilen bu zihinsel işlem, psikolojide sembolik eylemlerden biri olarak kabul edilir. Bu işlemlerin sonucunda, doğru, yanlış veya eksik bir takım algılar elde edilir. Bu işlemlerin doğruluğu ve sağlamlığı kişiden kişiye farklılık gösterebilir. Çünkü kişiler, zihinsel eylemleri konusunda farklı derecelere sahiptir. Kimisi deha düzeyinde zihinsel işlemler gerçekleştirebilirken kimisi aptallık olarak nitelenebilecek seviyelerde zihinsel işlemler gerçekleştirirler. Bu zihinsel ve düşünsel süreçlerin neler olduğu ve nasıl bir sıralama takip ettiği, modern psikoloji ve felsefede *sembolik eylemler* başlığı altında incelenir. Kur'an ise düşünme sembolik eylemini, ta'akkul, tefekkür, tezekkür ve tedebbür kavramlarıyla anlatır. Kur'an, bunu yaparken bu düşünsel ve zihinsel eylemleri hassas bir şekilde ortaya koymuş ve aralarındaki farklara da dikkatleri çekmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Duyu, duyum, algı, et-ta'akkul, et-tefekkür, et-tezekkür, et-tedebbür*

Symbolic Actions in Qoran –Concepts in the Context of That Thought-

Abstract

Neural flows received by the senses end up in different parts of the nervous system. After this stage, nervous system begins to perform mental and cognitive actions on these sensations. First of all nervous system subjects these received sensations to a number of mental process. This mental process named as thinking is considered one of the symbolic action in psychology. As a result of these transactions, some perceptions assessed as correct, incorrect or incomplete can be obtained. The accuracy of these operations and liability of them can vary from person to person. Because people have different capabilities on how to use their mental abilities. Some are able to process those mental activities at genius level while some process them at a level can be classified as stupidity. In modern psychology and philosophy, what are these mental and intellectual processes and in what order they operate is studied in detailed way. However, the Quran with the terms of ta'akkul, tefekkür, tezekkür ve tedebbür, delicately reveals these intellectual and mental progress phases.

Keywords: *Sense, sensation, perception, et-ta'akkul, et-tefekkür, et-tezekkür, et-tedebbür*

---

* Yrd. Doç. Dr. Hakkari Üniversitesi Öğretim Üyesi, necdet_karakaya@hotmail.com

Giriş

Duyu ve algı, her ne kadar psikolojinin çalışma konularından olsa da felsefe tarihi boyunca bilginin kaynağı ve değeri sorunu tartışılırken direkt veya dolaylı olarak duyu ve algı konuları üzerinde de durulmuştur. O kadar ki, ilkçağdan itibaren insan bilgisinin değeri üzerine düşünen filozoflar, bu bilginin doğruluğunu, *algının objektifliğiyle* direkt bağlantılı görmüşlerdir. Çünkü onlar, sadece *objektif bir algıyla*, insanın hakikati bilmesinin mümkün olabileceğini belirtmişlerdir.¹ Bundan dolayı, algının nasıl ortaya çıktığı, algıyı etkileyen ve yönlendiren şartların neler olduğu doğru bir şekilde tespit edilmeye çalışılmıştır. Başarılı ve gerçeğe uygun tespitlerin yapılabilmesi, algılamamanın varlığı ve olayları doğru bir biçimde yansıtmadaki başarısıyla doğru orantılı olarak değerlendirilebilir. Zira bu problemin çözümü, insan-Allah, insan-varlık, insan-hayat, insan-insan, insan-ölüm ilişkisini aydınlığa kavuşturacak ve insana bu ilişkilerinde nasıl bir yol izlemesi gerektiğini öğretecektir.

Objektif algılamaya engel olan hususlar, *algılayan* ve *algılanandan* kaynaklanmak üzere iki sınıfa ayrılabilir. Algılayan veya algılanandan kaynaklı herhangi bir sorun, algılamayı olumsuz etkiler. Bu aksaklıklar, doğal bir nedenden kaynaklanabileceği gibi kasıtlı bir müdahaleden de kaynaklanabilir. Bu yüzden algının doğal işleyiş sürecine yapılabilecek müdahaleler, yanlış algılara sebep olduğu için günümüzde daha çok *algı operasyonu* ve *algı oyunu* gibi isimlerle adlandırılmaktadır. Bu müdahaleler, ya *algılama sürecini yanlış bilgilerle* yönlendirmekle ya da *doğru bilgilerin yanlış sürece* sokulması şeklinde gerçekleşir.

Bu süreçte zihnin işleyişi üzerinde etkili olan birçok farklı etken söz konusu olsa da biz, bu sürecin sadece zihinsel boyutu üzerinde duracağız. Zihinsel sürecin yapı taşlarının *duyumlar* olması, bu duyumların işlenerek *algıya dönüşmesi* çalışmamıza, duyum ve algının anlam alanını izah etmekle başlamayı zorunlu kılmaktadır.

1. Duyum

Duyu organları, nesne ve olayların özelliklerine ve farklılıklarına göre oldukça değişik duyuşsal veriler üretirler. Bu veriler, organizma tarafından anlamlı bir bütüne dönüştürülür. Duyu organlarını harekete geçiren uyarıcılar vasıtasıyla elde edilen verilerin işlenerek beyinde *farkındalığa sebep olan* ürüne *duyum* denir.² Bir duyum, beden dışındaki fiziksel olaylar, reseptörlerin aktivitesi ve sinir sisteminden geçen nesne ve ilgili olaylar hakkındaki haberlerden daha fazlasını

---

¹ Ayrıntılı bilgi için bakınız: Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1985; Hüsamettin Erdem, *İlkçağ Felsefesi Tarihi*, Sebat Ofset Matbaacılık, Konya, 1998.

² Feriha Baymur, *Genel Psikoloji*, İnkılap Yayınları, İstanbul, 1994, 104.

kapsayamaz. Bundan başka duyum, bir tek reseptörün ürünü olabileceği gibi tipleri ayrı, nitelikleri farklı başka çeşit reseptörlerin haberlerinin ürünü de olabilir.³

Her bir duyum için o duyum algılayan farklı bir organ ve merkez bulunmaktadır. Bundan dolayı duyu organları, kendi alanları dışında kalan duyumları idrak edemezler. Göz sesleri, kulak görüntüleri, dokunma duyusu kokuları idrak edemez. Duyu organlarımız, çevredeki tüm uyarıcıları alamaz. Duyumların oluşabilmesi için ortamda uyarıcı bir kaynağın olması, uyarıcıyı organizmaya iletebilecek uygun bir ortamın bulunması, duyu organı, sinir sistemi ve beyinin, uyarıcıyı alabilecek kadar sağlıklı olmasının yanı sıra uyarıcının şiddetinin de duyum eşiği sınırları arasında olması gerekir.⁴

2. Algı

Algı, duyu organlarıyla elde edilen duyumların, karmaşık psikolojik bir işlev sonucu örgütlenerek, nesne ve olaylar hakkında bireyi bilgi sahibi kılma etkinliğidir.⁵ Algı için; bireyin, duyumlarını gerçekliğin bilgisine ulaşma yolunda etkin kılmasıyla ilgili zihin işlevi,⁶ dış dünyayı duyumlar yoluyla, iç yaşantıları ise, içebakış yoluyla kavrama yetisi ve insan varlığının kendisini çevreleyen dış dünyadan duyu organları aracılığıyla edindiği malûmat⁷ tanımları yapılmıştır. Bu tanımlara binaen diyebiliriz ki algının olabilmesi için duyumun; duyumun olabilmesi için uyarımın; uyarımın olabilmesi için de uyarıcının olması gerekmektedir.⁸

Karmaşık ve bir dizi farklı işlemlerden oluşan algılama süreci, psikoloji ve bilişsel bilimlerde *duyusal bilginin* alıcılar tarafından alınmasıyla başlar. Çünkü duyu organlarımız, temas halinde oldukları nesne ve olayların özelliklerine göre farklı duyusal veriler üretirler. Bu veriler, *duyusal düzeyde* elektriksel sinyallere dönüşerek beyne iletilirler, beyne iletilen bu veriler işlenir, işlenen bu bilgiler sonucunda da tatlı-tuzlu, büyük-küçük, kırmızı-yeşil, hızlı-yavaş, sert-yumuşak gibi farklı *duyumlar* meydana gelir.⁹ *Algı süreci*, bu aşamadan sonra başlar. Bu verilerin duyuma dönüştürülmesinden sonra *duyum*, insanlar tarafından seçilir, düzenlenir ve yorumlanır. *Duyumun* işlenerek *algıya* dönüştürülme sürecinde geçen zaman, o kadar kısadır ki, normal koşullar altında bu kısa süreyi biz fark edemeyiz

---

³ Ruknettin Tanalp, *Duyu Fizyolojisi*, Ankara Üniversitesi Eczacılık Fak. Yayınları, Ankara, 1975, 46.

⁴ Doğan Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1999, 98-99.

⁵ Gürün, *Psikoloji Sözlüğü*, İnkılap Yayınları, İstanbul, tsz. 10.

⁶ Timuçin, *Felsefe Sözlüğü*, Bulut Yayınları, İstanbul, 2004, 17.

⁷ Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, Paradigma Yayınları, İstanbul, 2010, 62.

⁸ Adnan Erkuruş, *Psikoloji Terimleri Sözlüğü*, Doruk Yay. Ankara, 145-146.

⁹ Richard Gerrig- Philip Zimbardo, *Psikolojiye Giriş Psikoloji ve Yaşam*, (Çev: Gamze Sart), Nobel Yay. Ankara, 2014, 91; Rod Plotnik, *Psikolojiye Giriş*, (Terc: Tamer Geniş), Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2007, 93.

ve duyum ile algının aynı anda olduğunu zanneder ve çoğu zaman bu ikisinin *aynı şeyler* olduğunu düşünürüz.¹⁰

Algılarımızın duyumlar üzerine kurulu olduğunu, bir süreliğine sağır, kör ve dokunduğumuz şeyleri hissedemez olduğumuzu düşünerek anlayabiliriz. Çünkü duyu organlarımız, bize sürekli olarak içinde yaşadığımız çevreye ait bilgiler aktarırlar. Bu aktarma işlemi de kesintisiz bir şekilde yaparlar. Bu durum, *duyunun* bize oralarda bir yerlerde *bir şeylerin olduğunu* anlamamızı sağlayan bir araç, *algının* ise onların *ne olduğunu fark etmemizi* sağlayan bir farkındalık durumu olduğunu gösterir. Buna binaen algıya, duyumsal verileri sentezleyerek onlardan yeni terkipler çıkarma ameliyesi, varlığı okuyup anlamlandırma bilinci ve bu okumalar sonucunda varlığa dair sahip olunan bilgiler toplamı diyebiliriz.

Beklentilerimiz, eğitimimiz, kültürel özelliklerimiz ve geçmiş yaşantılarımızdan edindiğimiz deneyimlerimiz gibi birçok farklı unsur, *uyarıcılara anlam yüklememizde*¹¹ etkin rol oynar ve algı sürecini öznel bir sürece dönüştürür.¹² Algılamanın bu öznelliğinden dolayı algılar, nadiren uyarıcının birebir kopyası olur.¹³ Bununla birlikte *zihinsel işleyiş süreci*, aynı zamanda biyolojik bir varlık olan bütün insanlarda aynı biçimde çalışır. Bundan dolayı, algılamanın zihinsel aşamasının bütün insanlarda aynı seyri takip ettiğini söyleyebiliriz. Farklılık, herkesin ayrı bir yaşam tecrübesine sahip olmasında ve bu tecrübenin ise zihinsel işleyiş sürecini farklı oranlarda etkilemesinden kaynaklanmaktadır. Bu duruma yapılan vurgu, bu farkın önemsiz gösterilmeye çalışıldığı şeklinde anlaşılmalıdır. Çünkü bunu vurgulamamızdaki amacımız, *algılama sürecinin bütün insanlarda fizyolojik ayniliğini* göstermeye matuftur.

3. Kur'an'da Düşünmeye Dair Kavramlar Bağlamında Sembolik Eylemler

Algılama esnasında zihnin, varlık ve olaylarla *doğrudan bir teması olmaz*. Çünkü zihin, varlığı ve olayları anlamak için duyumları kullanır. Duyumların

¹⁰ Doğan Cüceloğlu, *İyi Düşün Doğru Karar Ver*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2001, 59.

¹¹ Serpil Aytaç, *İnsanı Anlama Çabası*, Ezgi Kitabevi, Bursa, 2000, 107.

¹² Gerrig-Zimbardo, *age*, 91; Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, 122-126.

¹³ L. L. Avant – H. Helson, *Algı Kuramları*, (Tcr: Yurdal Topsever), Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir, 1990, 3; Plotnik, *Psikolojiye Giriş*, 124; Yavuz Odabaşı – Gülfidan Barış, *Tüketici Davranışı*, Mediacat Kitapları, İstanbul, 2008, 128. Mesela; İbn Sina, dikkat hallerinin bilgi edinmedeki seçici rolü üzerinde dururken, Muhyiddin İbnü'l-Arabî, hızla döndürülen bir ateş parçasının bütün bir daire ya da düz çizgi şeklinde algılanmasını, duyu organlarından bağımsız olarak bu algıyı, hareketin süratine bağlayıp açıklamıştır. (İbn-i Arabî, *el-Futuhâtu'l-Mekkiyye*, II, 382-384.) İbnü'l-Arabî, duyum ve algı konusunda; “Buna göre duyunun idrak ettiği şey doğru ve gerçektir, yanılma hüküm veren akla aittir. Duyu asla yanlışlık yapmaz. Akıl da idrak ettiği şeyde kesinlikle hata etmez; yanılma hükümde olur.” (İbn-i Arabî, *age*, II, 395-397.) diyerek algının öznelliğini çok önceden vurgulamışlar ve algı yanlışlarının her zaman mümkün olabileceğine dikkatlerimizi çekmişlerdir.

kullanıldığı bu düşünme eylemi, duyumların zihinde kalan izleriyle yapıldığı için *sembolik* olarak isimlendirilir. Konuşma da düşünme gibi sembolik eylemlerdendir.¹⁴ Ne var ki biz, bu makalemizde sadece *düşünme sembolik eylemini* Kur'an bağlamında incelemeye çalışacağız.

Algı, varlığı ve olayları okuma ve anlamlandırmada aktif bir şekilde faaliyet gösteren zihinsel bir eylemdir. Bu yüzden varlık doğru okunmadığı takdirde doğru anlamlandırılmayacak, bunun sonucunda da kaçınılmaz olarak insan, varlıkla doğru bir münasebet kuramayacaktır. Algının objektifliği, algılama sürecinin ilk basamağı olarak nitelenebilecek *düşünme sembolik eylemiyle* doğru bir zemine oturtulmalıdır. Aksi takdirde yanlış ilmeklenmiş ilk düğme, diğerlerinin de yanlış ilmeklenmesini beraberinde getirecektir. Çünkü ilk basamakta atılacak doğru adımla, varlık ve olaylar, olması gerekene en yakın şekilde okunabilecektir. Hz. Muhammed (sav)'in *eşyanın hakikatini olduğu gibi görmeye dair duası* (اللهم ارنا)¹⁵ (الاثياء كما هي)¹⁵ objektif algının önemine yapılmış bir vurgu olarak okunabilir.

Kur'an'da düşünme sembolik eylemini anlatan kavramlar, ta'akkul, tefekkür, tezekkür ve tedebbür kavramlarıdır. Bu kavramları incelerken yaptığımız sıralama, kavramların delalet ettiğini düşündüğümüz manaların gereğidir.

3.1. Taakkul / التعلقل

Arapça'da العقل / el-'akl kelimesi, عقلت الابل قوائمه "Devenin ayaklarını bağladım" cümlesinde olduğu gibi sözlükte 'bağlamak, zapt etmek' anlamlarında kullanılır. İsm-i fâili عاقل / 'âkil, olup 'bağlayan, 'akl eden' anlamına gelir. İsm-i mef'ûlü, المعقول / el-ma'qûl olup, bağlanmış şey, bağlanmış anlamına gelir. Akıl, kalb anlamında kullanıldığı için kalp ile zapt edilen şeye de el-ma'kûl denir. 'Akl, bir şeyde sabitkadem olmak anlamına da gelmektedir.¹⁶

Kelimenin istilahî anlamı, ahmaklığın ve cehaletin zıddı olan akıllı olmaktır. Bu yönüyle akıl, ilmin kabulüne hazırlayıcı bir kuvve, bir cevherdir. İnsan, bu kuvve ile istifade edebileceği bilgiyi elde eder.¹⁷ Akıl, doğuştan sahip olunan ve sonradan kazanılan olmak üzere iki türdür. Doğuştan gelen akıl yoksa sonradan elde edilene de ulaşılmaz. Gözden mahrum olduğunda güneş ışığının faydasız olması gibi...¹⁸ Akıl, duyu organları aracılığıyla kendisine ulaşan bilgileri

¹⁴ Feriha Baymur, *Genel Psikoloji*, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 193-207.

¹⁵ Fahreddin er-Râzî, *Mefâihü'l-Ğayb*, I, Dâru İhyai't-Turâsi'l-'Arabî, Beyrut, h. 1420, 119.

¹⁶ el-Cevherî, *es-Sihâh Tâcu'l-Luğa ve Sihahu'l-'Arabiyye*, I, 204; İbn Seyyidih, *el-Muhassas*, I, 250.

¹⁷ Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-'Ayn*, I, 159; İbnu's-Sekît, *Kitâbu'l-Elfâz*, I, 132; Kurrâ'u'n-Neml, *el-Muntahab min Kelâmi'l-'Arab*, I, 159; a.y. *el-Munecced fi'l-Luğa*, I, 132; İbn Dureyd, *Cemheretu'l-Luğa*, II, 939; Ebu 'Ali el-Kâlî, *el-Bâri' fi'l-Luğa*, I, 124; el-Ezherî, *Tehzîbu'l-Luğa*, I, 160; İbn Fâris, *Mutehayyiru'l-Elfâz*, I, 55; İbn Fâris, *Mekâyîsu'l-Luğa*, IV, 73; İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 3046; el-Curcânî, *et-Ta'rifât*, 128.

¹⁸ el-İsfahanî, *el-Müfredât Fi Ğarîbi'l-Kur'ân*, 341.

değerlendirerek doğru ile yanlış ayırabilen, her türlü kavram ve fikirler arasında mukayeseler yapabilen; varlıkları, gaye, imkân ve ihtimal noktasından inceleyip onlar hakkında doğru bilgiler ortaya koyabilen zihinsel bir güçtür.¹⁹

Akla, 'sahibini helake götürecek şeylerden alıkoyması'²⁰ yorumu yapılırsa da aklın sözlük anlamından hareketle, varlık ve eylemler, sebep ve sonuçlar arasında *doğru bağlantılar kurmak* denebilir. Çünkü kendisiyle doğru bağlantıların kurulduğu bir akıl, sahibine yerinde ve zamanında davranmayı da öğreteceğinden sahibini, tehlikelerden korumayı da sağlayacaktır. Çünkü insan *akletmesiyle* (duyumlar arasında olması gereken doğru bağlantıları kurmasıyla), diğer canlılardan ayrılır.

Akıl, kalb ve ruhun madeninde, beynin ışığında bulunan manevi bir nur olarak insanın, duyu organlarıyla hissedemediklerini anlamasını, algılamasını sağlar. Bu yüzden *akıl yürütmek*; sebepler ve sonuçlar, eser ve müessir arasındaki ilgiyi kurup bunlara ona bağlı olan gerekli ilgileri idrak ederek birinden diğerine intikal etmektir. Bu intikal sayesinde duyu organlarıyla hissedilen bir eserden, o eserin hissedilemeyen müessiri anlaşılır. Mesela, işitilen bir hışıltıdan görülmeyen bir hayvanı anlamak gibi... Veya görülen bir bal arısından, görülüp hissedilmeyen balı idrak etmek gibi... İşte böyle hissedilenden, hissedilemeye intikale sebep olan veya hissedilemeyen bir manayı bizzat ve açıklıkla keşfeden idrak vasıtasına akıl denir.²¹

Bu yönüyle algı, aklın işlevi sonucunda duyuların değerlendirilmesiyle oluşan bir bakış açısı, bir değerlendirme biçimidir. Duyularını, ilgili yerlerle bağlantı kurarak yorumlama sürecinde aktif rol alan bu değerlendirme biçimi, algılamayı netice verecek verileri tahlile tabi tutar. Bu değerlendirme biçimi, insana kâinata ve olaylara dair bir bakış açısı ve algılama biçimi kazandırır. Sebep ve sonuç ilişkilerini doğru ve ideal biçimde kuramamak, akıl sahiplerini kendi aralarında derecelendirir. Yoksa esas itibarıyla akıl için yol birdir. Bizim, sebepler ve sonuçlar arasındaki bağlantıyı kurabilmemiz, çelişkileri fark ederek hakkı anlamamız, asıl sebepler hakkındaki apaçık kavrayışlarımız, aklımızın anlayış mahiyetini gösteren hissemizdir.

Allah'ın lütfuyla sahip olduğumuz bu hissemiz, seviyesine göre bu konudaki uzun tecrübelerimizden sonra elde ettiğimiz alışkanlıklar, doğru tahmin yeteneklerimizin gelişmesini sağlar. Bunlar da nihayet, doğru bir algı ve bakış açısı geliştirmemize vesile olur ki hayatı doğru okumak ve anlamak bütün bu gayretlerin

---

¹⁹ el-Curcânî, *et-Ta'rifât*, I, 151-152.

²⁰ Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-'Ayn*, I, 160; İbnu's-Sekît, *el-Kenzu'l-Luğavî fi'l-Leseni'l-'Arabî*, I, 98; İbn Faris, *Mucmelu'l-Luğa*, I, 618; Ebu Hilâl el-'Askerî, *el-Furûku'l-Luğaviyye*, I, 83; İbn Seyyidih *el-Muhkem ve'l-Muhîtu'l-'Azam*, I, 20; es-Sahârî, *el-İbâne fi'l-Luğati'l-'Arabiyye*, II, 384; Nişvân el-Humeyrî, *Şemsu'l-'Ulûm ve Devâu Kelâmi'l-'Arabi mine'l-Kelûm*, VII, 4670; el-Curcânî, *et-Ta'rifât*, 128.

²¹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, 467.

sonucunda mümkün olur. Bundan dolayı Kur'an'ında Cenab-ı Hakk, bütün insanları bu yola iletip sevk etmek için “*Kuşkusuz, göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün birbirini takip edişinde; insanlara faydalı yüklerle denizlerde seyreden gemilerde; Allah'ın gökten indirerek onunla ölü toprağa can verdiği ve her çeşit canlının çoğalmasını sağladığı yağmurlarda; rüzgârların (yönünün) değişmesinde ve gökle yer arasında kendileri için tayin edilmiş belirli güzergahlarda akan bulutlarda: (bütün bunlarda) düşünüp, akıllarını kullananlar için mesajlar vardır.*”²² diye buyurmuş ve akıl olmayınca doğrudan doğruya varlıklar ile onları yaratan arasında olması gereken bağlantıların kurulamayacağını belirtmiş,²³ böylece bu bağlantıları kuracak akıldan mahrum olunca da hislerde tesirini icra edecek olan mucizelerin büyük bir faydasının olmayacağını anlatmıştır.²⁴

Kur'an, bu gibi ayetleriyle insanları, yaratanın varlığına dair delil bulmak için mucizelerden ziyade akılla anlaşılabilir hususlara sevk etmektedir. Bu yüzden varlıklar ve hadiseleri, doğru okuyup doğru değerlendirebilmek için Kur'anî manada işlevsel ve doğru işleyen bir akla sahip olmak gerekmektedir. Aksi takdirde akıl, işaretleri doğru okuyarak o işaretlerden doğru sonuçlar çıkarmazsa sahibini yanılmaktan kurtaramaz.

Aklî melekeleri yönüyle diğer canlılardan farklı olan insan,²⁵ bu melekesini doğru kullanabilmesine yardımcı olacak doğru enstrümanlara sahip olduğunda varlığı ve olayları doğru anlayıp algılayacak ve bunun sonucu olarak da *doğru yaşam tarzını ve biçimini* yakalayacaktır. Bunun öneminden dolayı Kur'an, birçok ayetinde aklını kullanmayı, yani *sebepler ve sonuçlar arasında olması gereken bağlantıyı kurlmaları gerektiğini* insanlardan istemektedir.²⁶

Bu yüzden sorumluluğun esasını, Allah'ın peygamberleri vasıtasıyla bildirdiği inanç, ibadet ve muamelat gibi hükümlerden ibaret olan vahiy ile iyiyi kötüden ayırdetme gücü olan akıl oluşturur. İnsan bütün iç ve dış duyularıyla Allah'ın emir ve yasaklarını anlamaya kabiliyetli olarak yaratılmıştır. Bütün insanlar selim bir fitrat üzere, doğruyu anlamaya kabiliyetli olarak dünyaya gelir.

²² Bakara, 2/164.

²³ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, III, 277; Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbuhu*, I, 242; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru İbn Ebî Hâtim*, I, 272; el-Mâturîdî, *Te'vîlâtü Ehli's-Sünne*, I 610; es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, II, 33; *el-Hidâye ilâ Bulûğî'n-Nihâye*, V, 3673; el-Kuşeyrî, *Letâifu'l-İşârât*, I, 144; Râğib el-İsfehânî, *Tefsîru'r-Râğib el-İsfehânî*, I, 361; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 211; Fahreddin er-Râzi, *Mefâtihu'l-Gayb*, IV, 152.

²⁴ es-Semerkandî, *Bahru'l-'Ulûm*, I, 110; Yazır, *Hak Dili Kur'an Dili*, I, 469.

²⁵ İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 3046.

²⁶ Bakara, 2/44, 73, 75, 76, 164, 170, 171, 242; Âl-i İmrân, 3/65, 118; Maide, 5/58, 103; En'âm, 6/32, 151; A'raf, 7/169; Enfâl, 8/22; Yunus, 10/16, 42, 100; Hud, 11/51; Yusuf, 12/2, 109; Ra'd, 13/4, Nahl, 16/12, 67; Enbiya, 21/10, 67; Hacc, 22/46; Mu'minun, 23/80; Nur, 24/61; Furkân, 25/44; Şu'ara, 26/28; Kasas, 28/60; Ankebût, 29/35, 43, 63; Rum, 30/24, 28; Yâsin, 36/62, 68; Saffat, 37/138; Zümer, 39/43; Mü'min, 40/67; Zuhruf, 43/3; Câsiye, 45/5; Hucurât, 49/4; Hadid, 57/17; Haşir, 59/14; Mülk, 67/10.

Onların bu doğruyu ve yanlış ayırdetmeye elverişli selim fitratları, sonradan anne-babanın ve çevrenin kendilerine verdiği eğitimle ya iyi yönde gelişir veya bozulur. İyi yönde gelişen, görevlerini vahyin emrettiği doğrultuda yerine getiren organlar, havass-ı selime, doğru işleyen akıl, akl-ı selîm; doğru algıyan ve günahların kirinden arınmış kalbe de kalb-i selîm denir.²⁷

3.2. Tefekkür / التفكير

فكر / f-k-r kelimesi, tefekkür eyleminin türediği kelime köküdür.²⁸ فکر / fekr kelimesi, sözlükte kalbin bir şey hakkında düşünsel anlamda işleyişini ifade eder.²⁹ Bu kelime, فرك / f-r-k kelimesinden maktubtur. Ferk, badem gibi kabuklu yemişlerin, çekirdekleri kabuklarından ayrılincaya kadar ovalanması ve sürtünmesi demektir.³⁰ Bu durum tefekkürün, özü ayrıntıdan, gerekliyi gereksizden ayırma ameliyesi olduğunu gösterir. Tefekkür eyleminin aktarıldığı bu kalıp, özün ayrıntıdan ayrılmasının sürekli ve yenilenecek yapılması gereken bir eylem olduğunu gösterir. Düşünmenin ham maddesi *duyumlar* olduğuna göre *tefekkür*, bu hammaddeler arasında gerekliyi gereksizden, özü ayrıntıdan, faydalıyı faydasızdan ayırma işlemi olur. Bu durumda tefekkür, ta'akkulle kurulan bağlantılardan sonraki aşama olan *ayıklama işlemi* anlatır.

Tefekkür, zihinde görüntüsü belirmeyen tamamen soyut olan hususlar için kullanılmaz.³¹ Hz. Muhammed (as)'in, تفكروا في آلاء الله ولا تفكروا في الله "Allah'ın

²⁷ Malik b. Enes (ö.h. 179), *el-Muvatta'*, II/823, Dâru İhyai't-Turâsi'l-'Arabî, Beyrut, 1985, 338; Ebu Dâvud et-Teyelâsî (ö.h. 204), *el-Müsned*, IV/2480, (Thk: Muhammed b. Abdulmuhsin et-Turkî), Dâru Hicr, Mısır, 1999, 115; Abdurrezzak es-San'ânî (ö.h. 211), *el-Müsanna'af*, III/6611, (Thk: Habiburrahman el-'Azamî), el-Mektebetu'l-İslâmî, Beyrut, h. 1403, 533; Ebubekr el-Humeydî (ö.h. 219), *el-Müsned*, II/1145, (Thk: Hasan Selîm Esed ed-Dârânî), Dâru's-Saka, Dimeşk, 1996, 267; Ahmed b. Hanbel (ö.h. 241), *el-Müsned*, VII/7182, (Thk: Ahmed Muhammed Şâkir), Dâru'l-Hadîs, Kahire, 1995, 34; Buhârî (ö.h. 256), *es-Sahîh*, II/1383, (Thk: Muhammed Zuheyr b. Nasır en-Nasır), Dâru Tavki'n-Necât, byy, h. 1422, 100; Müslim b. el-Haccâc (ö.h. 261), *es-Sahîh*, IV, (Thk: Muhammed Fuâd Abulbâkî), Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, tsz, 2047; İbn Mâce (ö.h. 273), *es-Sünen*, I/83, (Thk: Şuayb el-Arnâvût ve başkaları), Dâru'r-Risâleti'l-'Alemyye, byy, 2009, 61; Muhammed İbn Hibbân (ö.h. 354), *el-İhsân fî Takrîbi Sahîhi İbn Hibbân*, I/129, (Thk: Şuaybt el-Arnâvût), Müessesetu'r-Risâle, Beyrut, 1988, 337; Ebu'l-Kasım et-Taberânî (ö.h. 360), *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, I/830, (Thk: Hamdî b. Abdulmecid es-Selefî), Mektebetu İbn Teymiyye, Kahire, 284; el-Beyhâkî (ö.h. 458), *es-Sünenü'l-Kubrâ*, VI/12137, (Thk: Muhammed Abdulkadir 'Ata), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 2003, 333; Ebu Muhammed el-Beğavî (ö.h. 516), *Şerhu's-Sunne*, I, (Thk: Şuayb el-Arnâvût), el-Mektebetu'l-İslâmî, Beyrut, 1983, 159.

²⁸ Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-'Ayn*, V, 358; el-Cevherî, *es-Sihâh Tâcu'l-Luğa ve Sihâhu'l-'Arabiyye*, II, 783.

²⁹ İbn Fâris, *Mücmelu'l-Luğa*, I, 704; a.y, *Mekâyîsu'l-Luğa*, IV, 446.

³⁰ el-Ezherî, *Tehzîbu'l-Luğa*, X, 116; Rağib el-İsfehânî, *el-Müfredât fî Ğarîbi'l-Kur'ân*, I, 643.

³¹ Rağib el-İsfehânî, *el-Müfredât fî Ğarîbi'l-Kur'ân*, I, 643.

nimetleri hakkında tefekkür edin, Zâtı hakkında tefekkür etmeyin!”³² hadisinde tefekkürdeki bu anlamı görebiliriz. Allah'ın zâtı hakkında düşünülemez çünkü Allah, şekil ve suretten münezzehtir. Bundan dolayı tefekkür, somut ve gözlemlenebilir deliller üzerinde düşünme eylemidir. Bu yönüyle de tefekkür, gözlemin bir çeşididir.³³

Tefekkür kelimesinin, düşünmeyi ifade eden diğer kelimelerden farklı olan bu kullanım biçimini, Kur'an'ın birçok ayetinde görmek mümkündür.³⁴ Mesela; **“Göklerin ve yerin yaratılışı üzerinde inceden inceye düşünürlers...”**³⁵ ayetinde tefekküre konu olan husus, göklerin ve yerin yaratılmışlığına dair dışarıdan da gözlemlenebilen somut işaretlerdir. Bu somut işaretler üzerinde yapılacak derin bir düşünmeyle kurulacak sağlıklı ve tutarlı bağlantılar, insana kâinatın yaratıcısını bulduracaktır.³⁶ İnsan bu tefekkür neticesinde kâinatın bütün taşlarının yerli yerine oturduğunu görecektir, bunların bir amaca hizmet ettiğini kavrayacak ve bunun sonucunda yaratıcısına karşı minnettarlık duygularıyla dolacak ve dudaklarından **“Ey Rabbimiz! Sen bunları(n hiç birini) anlamsız ve amaçsız yaratmadın. Sen yücelikte sınırsızsın! Bizi ateşin azabından koru!”**³⁷ itirâfları dökülecektir.³⁸ Tefekkürün bu öneminden dolayı, tefekkür İslam'da eşsiz bir ibadet olarak kabul edilir.³⁹

3.3. Tezekkür / التذکر

Tezekkür, zikir, kelimesinden türetilmiş, tefe'ül kalıbından bir mastardır. Kelimenin kökü olan zikir, unutulmuş bir şeyi hatırlama gayreti⁴⁰ anlamına geldiği

³² Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Evsat*, VI/6319, (Thk: Târik b. İvâzullah b. Muhammed – Abdulmuhsin b. İbrahim el-Hüseynî), Dâru'l-Haremeyn, Kahire, 250; el-Beyhâkî; *Şu'abu'l-İmân*, I/119, (Thk: Abdülâlî Abdulhamîd Hâmid), Mektebetu'r-Rüşd, Bombai, 2003, 262.

³³ Ebu Hilâl el-Askerî, *el-Furûku'l-Luğâviyye*, I, 75-76.

³⁴ Bakara, 2/219, 266; Âl-i İmrân, 3/191; En'am, 6/50; A'raf, 7/176, 184; Yunus, 10/24; Ra'd, 13/3; Nahl, 16/11, 44, 69; Rum, 30/8, 21; Sebe', 34/46; Zümer, 39/42; Câsiye, 45/13; Hâşir, 59/21.

³⁵ Âl-i İmrân, 3/191.

³⁶ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, VII, 475; Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, I, 499; el-Maturîdî, *Te'vilâtu Ehl-i Sünne*, II, 560; es-Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, I, 274; Kuşeyrî, *Letâifu'l-İşârât*, I, 306; es-Sem'ânî, *Tefsîru's-Sem'ânî*, I, 388; el-Begâvî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, I, 555; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 453; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, I, 129; Ebu'l-Abbas Şihabuddîn es-Semîn el-Halebî (ö.h. 756), *ed-Durru'l-Masûn fî 'Ulûmi'l-Kitâb*, III, (Thk: Ahmed Muhammed el-Harrât), Dâru'l-Kalem, Dimeşk, 533; Muhammed Abdurrahman el-Îcî (ö.h. 905), *Câmi'u'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, I, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2004, 325; el-Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, II, 54;

³⁷ Âl-i İmrân, 3/191.

³⁸ Seyyid Kutub (ö.h. 1385), *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, I, Dâru's-Şark, Kahire, h. 1412, 544.

³⁹ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, III/2688, 68; el-Beyhâkî, *Şu'abu'l-İmân*, VI, 4326, 358.

⁴⁰ Nişvân el-Humeyrî, *Şemsu'l-Ulûm ve Devâu Kelâmi'l-Arabî mine'l-Kelûm*, IV, 2286.

gibi, bir şeyin kalple veya dille anılması anlamına da gelir.⁴¹ Zikir kelimesi, Kur'an'da her iki anlamda da kullanılmıştır. “*Size verdiği ni'metleri hatırlayın!*”⁴² ayetinde *hatırlamaya* فَادْكُرُوا اللَّهَ كَذِكْرِكُمْ آبَاءَكُمْ أَوْ فَادْكُرُوا اللَّهَ إِذْ أَنْعَمْتَ عَلَيْنَا كَذِكْرِهِمْ فَادْكُرُوا اللَّهَ كَذِكْرِكُمْ آبَاءَكُمْ أَوْ فَادْكُرُوا اللَّهَ إِذْ أَنْعَمْتَ عَلَيْنَا كَذِكْرِهِمْ”⁴³ ayeti, dil ile anmaya; فَادْكُرُوا اللَّهَ كَذِكْرِكُمْ آبَاءَكُمْ أَوْ فَادْكُرُوا اللَّهَ إِذْ أَنْعَمْتَ عَلَيْنَا كَذِكْرِهِمْ”⁴⁴ ayeti ise kalp ile anmaya örnek olarak gösterilebilir.

Buna binaen tezekkür, külfetlere katlanarak yapılan geçmişe yönelik bir düşünme biçimi olarak tanımlanabilir. Bundan dolayı hatırlama eksenli olan bu düşünce biçimi, unutulmuş veya aktif olarak kullanılmayan bir bilginin, bir tecrübenin yeniden bilinç düzeyine çıkarılarak kullanılmasını temin etmeyi amaçlar.

Kelimenin Kur'an'daki kullanımları da düşünmenin geçmişe yönelik bu yönünü vurgulamaktadır: إِنَّ الَّذِينَ اتَّقَوْا إِذَا مَسَّهُمْ طَائِفٌ مِّنَ الشَّيْطَانِ تَذَكَّرُوا فَإِذَا هُمْ مُنْصِرُونَ”⁴⁵ “*Allah'tan korkanlar şeytandan gelen bir dürtmeye uğradıklarında, Allah'ın uyarılarını hatırlar ve hemen gerçeği görürler.*”⁴⁵ Yani hemen geçmişte öğrendiklerini gözden geçirip,⁴⁶ işlemek üzere oldukları günahın cezasını ve Allah'ın gazabını gözden geçirirler. Bununla birlikte günahattan uzak dururlarsa kendilerini bekleyen ödülleri düşünür ve anında hakikati kavrarlar. Sonuç itibarıyla de şeytanın dürtülerinin etkisinden kendilerini kurtarıp, Allah'a kul olmanın gereğini yerine getirirler.⁴⁷ Bundan dolayı, insana fitratını, unuttuğu hakikatleri, insanlığın değişmez değerlerini hatırlattığı için vahyin bir adı da *zikir*dir.⁴⁸

⁴¹ Zemahşerî, *Esâsu'l-Belâge*, I, 314; Muhtârü's-Sihâh, I, 112; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, XIV, 62; Râğib el-İşfehânî, *el-Müfredât*, I, 179; Firûzâbdâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, I, 396-397; İbn Dureyd, *Cemheretu'l-Luğa*, II, 694; Ebu'l-Bekâ, *el-Kullîyyât*, I, 457.

⁴² Bakara, 2/40. Benzer kullanımlar için bakınız: Bakara, 2/47, 63, 122, 231, Âl-i İmrân, 3/103; Maide, 5/7, 11, 13, 14, 20; En'âm, 6/44; A'raf, 7/69, 74, 86, 165, 171; Enfal, 8/26; İbrâhim, 14/6.

⁴³ Bakara, 2/200; Ayrıca bakınız: 2/203, 239; Maide, 5/4; Hacc, 22/28.

⁴⁴ Âl-i İmrân, 3/135. Ayrıca bakınız: Nisa, 4/103; Enfâl, 8/45.

⁴⁵ A'raf, 7/201. Ayrıca bakınız: Furkan, 25/50.

⁴⁶ el-Mâturîdî, *Te'vilâtü Ehl-i Sünne*, I, 306; es-Semerkândî, *Bahru'l-'Ulûm*, I, 577.

⁴⁷ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, XII, 334; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru İbn Ebî Hâtim*, V, 1641; es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, IV, 320; Ebu Tâlib el-Mekkî, *el-Hidâye ilâ Bulûğî'n-Nihâye*, IV, 2696; el-Vâhidî, *et-Tefsîru'l-Basît*, IX, 553; es-Sem'ânî, *Tefsîru's-Sem'ânî*, II, 243; el-Beğâvî, *Me'âlimu't-Tenzîl fî Tefsîri'l-Kur'ân*, II, 262; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 416; İbn 'Atiyye, *el-Muharreru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz*, II, 492; İbnu'l-Kayyim el-Cevzî, *Tezkiretu'l-Erîb fî Tefsîri'l-Ğarîb*, I, (Thk: Târik Fethî es-Seyyîd), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 2004, 124; a.y., *Zâdu'l-Mesîr fî 'İlmi't-Tefsîr*, II, 181; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, IX, 369; Kurtûbî, *el-Câmi' li Ahkâmî'l-Kur'ân*, VII, 350; el-İcî, *Câmi'ul-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, I, 684; ahmed b. Mustafa el-Merâğî, *Tefsîru'l-Merâğî*, IX, Şirketu Mektebe ve Matbaa Mustafa el-Bâb, byy, 1946, 151.

⁴⁸ Âl-i İmrân, 3/58; Hicr, 15/6, 9; Nahl, 16/43, 44; Enbiya, 21/7, 105; Furkan, 25/18, 29; Yasin, 36/11; Sad, 38/1, 8; Fussilet, 41/41; Zuhuruf, 43/5; Kamer, 54/25; Kalem, 68/51.

3.4. Tedebbür / التدبر

Tedebbür, دبر / d-b-r kelimesinden türemiş, tefe'ül babından bir masdardır. دبر /dubur, önün zıt anlamlısı olup, arka ve ard anlamına gelir. Sözü *kulak ardi edilmesi*, savaşta ordunun *arkasını dönmesi*⁴⁹ gibi kullanımlar, günlük hayatta da çokça rastlanan bazı örneklerdir. يَدْبُرُ - دَبَّرَ gibi fiil halindeki kullanımları ise *bir şeyin ardınca gitmek, bir şeyi takip etmek* anlamlarına gelir.⁵⁰ وَاللَّيْلِ إِذْ أَدْبَرَ **“Dönüp gitmekte olan geceye...”**⁵¹ سَيُهِزُّمُ الْجَمْعُ وَيُولُونَ الدُّبُرَ **“O topluluk bozulacak ve geriye dönüp kaçacaklar.”**⁵² ayetinde olduğu gibi ayrıca, arkasını dönüp kaçmak anlamında da kullanılır.⁵³

Arka, ard, geri, iz takip etmek için ardınca gitmek gibi anlamlarla bağlantılı olan tedebbür ise; gözleme dayalı bir düşünme eylemi olup, *bir işin sonucunu başından itibaren göz önünde bulundurma ve işin sonunun nereye varacağını hesaplamak* anlamlarına gelir.⁵⁴ Aynı kökten gelen tedbîr de sonuç hakkında düşünerek gereken önlemleri almak demektir.⁵⁵

Tedebbür kelimesi, Kur'an-ı Kerim'de insanlar, Kur'an üzerinde düşünmeye davet edilirken kullanılır. Kur'an'da dört defa kullanılan bu kelimenin dördü de Kur'an üzerinde düşünmeyle alakalı bağlamlarda kullanılır. أَفَلَا يَتَدَبَّرُونَ **“Kur'an'ı gereği gibi düşünmeyecekler mi? Eğer Kur'an Allah'tan başkasına ait olsaydı, elbette içinde birçok tutarsızlıklar bulurlardı.”**⁵⁶ Kur'an, başı sonu belli bir kitap olduğu için insana, başından sonuna kadar defalarca kendisini inceletme imkânı sunar. Bundan dolayı olsa gerek, tefekkür, tezekkür veya ta'akkul kelimeleri yerine tedebbür kelimesi tercih edilmiştir.⁵⁷

Kur'an üzerinde düşünmeye da'vet eden yukarıdaki ayetler, algılama sürecinde etkili olan bütün bu süreci içine alan tedebbür kavramını kullanarak, muhataplarına âdeta meydan okumakta, zihinsel ve düşünsel hiçbir gayretin Kur'an'ın Allah kelamı olduğu gerçeğini değiştiremeyeceğini dillendirmekte ve

⁴⁹ Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-'Ayn*, VIII, 31; *Cemheretu'l-Luğa*, I, 296; *Tehzîbu'l-Luğa*, XIV, 78.

⁵⁰ İbn Dureyd, *Cemheretu'l-Luğa*, I, 296; el-Ezherî, *Tehzîbu'l-Luğa*, XIV, 78; İbn Fâris, *el-Muhassas*, II, 40; Zemahşerî, *Esâsu'l-Belâge*, I, 278.

⁵¹ Muddessir, 74/33.

⁵² Kamer, 54/45.

⁵³ el-Ezherî, *Tehzîbu'l-Luğa*, XIV, 78; İbn Fâris, *Mekâyîsu'l-Luğa*, II, 325.

⁵⁴ Ebu Hilal el-'Askerî, *el - Furûku'l - Luğaviyye*, I, 75; el-Cevherî, *es - Sihâh Tâcu'l - Luğa ve Sihâhu'l - Arabiyye*, II, 655.

⁵⁵ el-Cevherî, *es-Sihâh*, II, 655; İbn Fâris, *Mücmelu'l-Luğa*, I, 345; Râğib el-İsfehânî, *el-Mufredât fi Ğarîbi'l-Kurân*, I, 307.

⁵⁶ Nisa, 4/82; Benzer bir kullanım için bakınız: Muhammed, 47/24; Mu'minun, 23/68; Sad, 38/29.

⁵⁷ Abdulkâhir el-Curcânî (ö.h. 471), *Dercu'd-Durer fi Tefsîri'l-Âyi ve's-Suver*, II, (Thk: Velîd b. Ahmed b. Salih el-Huseyn), Mecelletu'l-Hikme, Britanya, 2008, 616; Râğib el-İsfehânî, *Tefsîru Rağib el-İsfehânî*, III, 1348; Burhaneddin el-Kirmânî (ö.h. 505), *Ğerâibu't-Tefsîr ve 'Acâibu't-Te'vîl*, I, Dâru'l-Kible li's-Sekâfeti'l-İslâmiyye, Cidde, tsz, 300.

Kur'an'ı en mudakkik nazarlara havale ederek kendisine olan güvenini ortaya koymaktadır.

Sonuç

Üzerinde durduğumuz kavramlar, her ne kadar algılamanın oluşum süreçlerini anlatan, birbirini tamamlar nitelikte, aralarında pek fark olmayan ve sonuç itibariyle aynı şeyleri anlatan kavramlar olarak kabul edilse⁵⁸ de esas itibariyle aralarında ciddi farklar bulunan kavramlardır. Bu farklar, algının oluşum sürecini anlatması itibariye konuya ayrı derinlikler katmaktadır. Bu durum ise Kur'an'da kullanılan kelimelerin, bilinçli ve belli bir maksada yönelik olarak kullanıldığının göstergesidir.

Uyarıcıların zihinde duyuma dönüştürülmesi, algılama sürecinin ilk aşamasını oluşturur. Kur'an buna şuur ve ihsas der. Bir sonraki aşamayı ise, bu duyuları ilgili ve olması gereken yerlerle doğru ilişki içine koyacak bağlantıyı kurmayı anlatan *akletmek* sembolik eylemi takip eder. Çünkü akletmek, bağlantı kurmak, bağlamak anlamındadır. Ta'akkul, bu bağlama eyleminin sürekli yapılması gerektiğini anlatır. Tefekkür ise, çerçevelenmiş ve bağlantıları kurularak gruplandırılmış bu duyuların, özünün ayrıntıdan, gerekli olanlarının gereksiz olanlarından ayrılması sürecini anlatır ve tezekkür ile elde edilen yeni duyular, geçmişten edinilmiş bilgi ve deneyimlerle harmanlanır. Son aşamadaki tedebbür ise; özü ayrıntıdan, gerekli olanı gereksizden ayıklanmış duyuların (bilginin de denebilir), önünün sonuyla kıyaslanarak, nasıl kullanılırlarsa nelere sebep olabilecekleri hususunun düşünülerek göz önünde bulundurulması gerektiğini anlatır. Bu yoğun ve ince zihinsel işçilik sürecinin sonucunda ise gerekli *tedbirlerin* alınması, bu sürecin bir gereği olarak karşımıza çıkar.

Esasen bu beş kelimenin de aynı kalıpla (tefe'ül) gelmiş olmasının, tesadüf olmadığını belirtmek gerekiyor. Çünkü bu kalıp Arap dilinde "tekellüf" kalıbıdır. Bu da baştan beri anlatılmaya çalışılan dört düşünme biçiminin olmazsa olmazının "külfete katlanmak" olduğunu gösterir. Ki bu da zahmetlere katlanmadan düşünme eyleminin gerçekleşmeyeceğini gösterir.

KAYNAKÇA

KUR'AN-I KERİM

ABDURREZZAK es-SAN'ÂNÎ, *el-Müsanna'af*, (Thk: Habiburrahman el-'Azamî), el-Mektebetu'l-İslâmî, Beyrut, h. 1403.

---

⁵⁸ İlhan Kutluer, *TDV İslam Ansiklopedisi*, "Düşünme", X, 1994, 53.

- AHMED B. HANBEL, *el-Müsned*, (Thk: Ahmed Muhammed Şâkir), Dâru'l-Hadîs, Kahire, 1995.
- EBU HİLAL EL-ASKERÎ, *el-Furûku'l-Luğaviyye*, (Thk: Muhammed İbrahim Selim), Dâru'l-İlmi ve's-Sekâfe, Kahire, tsz.
- AVANT, L. L. – H. Helson, *Algı Kuramları*, (Tcr: Yurdal Topsever), Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir, 1990.
- AYTAÇ, Serpil, *İnsanı Anlama Çabası*, Ezgi Kitabevi, Bursa, 2000.
- BAYMUR, Feriha, *Genel Psikoloji*, İnkılap Yayınları, İstanbul, 1994.
- el-BUHÂRÎ, Muhammed b. İsmâil, *el-Câmi'u'l-Müsnedu's-Sahîhu'l-Muhtasar min Umûri Resulillah (as) ve Sunenihi veEyyâmih*, (Thk: Muhammed Zuheyr b. Nasır en-Nasır), Dâru't-Tavki'n-Necât, byy, h. 1422.
- el-BEĞAVÎ, Ebu Muhammed el-Huseyn b. Mes'ûd, *Me'âlimu't-Tenzil fi Tefsîri'l-Kur'an*, (Thk: Muhammed Abdullah Münir – Osman Cum'a Demeyriyye – Süleyman Müslim el-Hareş), Dâru Tayyibe, byy, 1997.
- _____, *Şerhu's-Sunne*, (Thk: Şuayb el-Arnâvût), el-Mektebetu'l-İslâmî, Beyrut, 1983.
- el-BEYDÂVÎ, Abdullah b. Ömer, *Envâru't-Tenzil ve Esrâru't-Te'vîl*, Daru Sadr, Beyrut, 2001.
- el-BEYHAKÎ, Ahmed b. el-Huseyn Ebubekr, *es-Sünenu'l-Kubrâ*, (Thk: Muhammed Abdulkadir 'Ata), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 2003.
- _____, Beyhakî; *Şu'abu'l-İmân*, (Thk: Abdulâlî Abdulhamîd Hâmîd), Mektebetu'r-Rüşd, Bombai, 2003.
- el-KİRMÂNÎ, Burhanuddin, *Ğerâibu't-Tefsîr ve 'Acâibu't-Te'vîl*, Dâru'l-Kible li's-Sekâfeti'l-İslamiyye, Beyrut, tsz.
- el-CEVHERÎ, Ebu Nasr İsmâil, *es-Sihâh Tâcu'l-Luğa ve Sihahu'l-'Arabiyye*, (Thk: Ahmed Abdulğafur Attar), Daru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut, 1987.
- CEVİZCİ, Ahmet, *Felsefe Sözlüğü*, Paradigma Yayınları, İstanbul, 2010.
- CÜCELOĞLU, Doğan, *İnsan ve Davranış*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1999.
- _____, İyi Düşün Doğru Karar Ver, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2001.
- _____, Yeniden İnsana, Remzi Kitabevi, İstanbul, tsz..
- el-CURCÂNÎ, Abdulkâhir, *Dercu'd-Durer fi Tefsîri'l-Âyi ve's-Suver*, (Thk: Velîd b. Ahmed b. Salih el-Huseyn), Mecelletu'l-Hikme, Britanya, 2008.
- _____, *et-Ta'rifât*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1983.
- EBU ALÎ EL-KÂLÎ, *el-Bâri' fi'l-Luğa*, (Thk: Hişâm et-Ta'ân), Mektebetu'n-Nehdeti Bağdad – Dâru'l-Hadarati'l-'Arabiyye, Beyrut, 1975.

- EBU'L-BEKA', Eyyub b. Mûsâ el-Hüseynî, *el-Külliyat Mu'cemu fi'l-Mustelehât ve'l-Furûku'l-Luğaviyye*, (Thk: 'Adnan Dervîş –Muhammed el-Mısırî), Müessesetu'r-Risâle, Beyrut, tsz.
- EBU DÂVUD et-TEYELÂSÎ (ö. 204), *el-Müsned*, (Thk: Muhammed b. Abdulmuhsin et-Turkî), Dâru Hicr, Mısır, 1999.
- EBU TALİB EL-MEKKÎ, *el-Hidâye ilâ Bulûğu'n-Nihâye fi 'İlmi Me'âni'l-Kur'an ve Tefsîrihi ve Ahkamîhi ve Cumel min Funûni 'Ulumihi*, (Thk: eş-Şahid el-Büşîhî), Mecmûatu Buhûsi'l-Kitâbi ve's-Sünne, bby, 2008.
- ERDEM, Hüsamettin, *İlkçağ Felsefesi Tarihi*, Sebat Ofset Matbaacılık, Konya, 1998.
- ERKURUŞ, Adnan, *Psikoloji Terimleri Sözlüğü*, Doruk Yay. Ankara, 145-146.
- el-EZHERÎ, Muhammed b. Ahmed, *Tehzîbu'l-Luğa*, (Thk: Muhammed 'Îvâd Mura'ib), Dâru İhyai't-Turâsi'l-'Arabî, Beyrut, 2001.
- FAHREDDİN er-RÂZÎ, *Mefâtihu'l-Ğayb*, Dâru İhyai't-Turâsi'l-'Arabî, Beyrut, h. 1420.
- el-FEYÛMÎ, Ahmed b. Muhammed b. Ali, *el-Misbâhu'l-Munîr fi Ğarîbi's-Şerhi'l-Kebîr*, Mektebetu'l-'İlmiyye, Beyrut, tsz.
- FÎRUZÂBÂDÎ, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, (Thk: Mektebetu't-Tahkîki't-Turâs fi Müessesetu'r-Risâle), Müessesetu'r-Risâle, Beyrut, 2005.
- GERRİG, Richard J.- Philip G. Zimbardo, *Psikolojiye Giriş Psikoloji ve Yaşam*, (Çev: Gamze Sart), Nobel Yay. Ankara, 2014.
- GÖKBERK, Macit, *Felsefe Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1985.
- GÜRÜN, *Psikoloji Sözlüğü*, İnkılap Yayınları, İstanbul, tsz.
- el-HALEBÎ, Ebu'l-'Abbas Şihabuddîn es-Semîn, *ed-Durru'l-Masûn fi 'Ulûmi'l-Kitâb*, (Thk: Ahmed Muhammed el-Harrât), Dâru'l-Kalem, Dimeşk, tsz.
- HALİL B. AHMED, el-Ferâhidî, Ebu Abdurrahman, *Kitabu'l-'Ayn*, (Thk: Mehdî el-Mehzumî-İbrahîm es-Samirâî), byy, tsz.
- el-HUMEYDÎ Ebubekir, (ö. 219), *el-Müsned*, (Thk: Hasan Selîm Esed ed-Dârânî), Dâru's-Saka, Dimeşk, 1996.
- el-HUMEYRÎ, Neşvân b. Saîd el-Yemenî, *Şemsu'l-'Ulûm ve Devâu Kelâmi'l-'Arab mine'l-Kelâm*, (Thk: Hüseyin b. Abdullah el-Ömerî – Mutahhir b. Ali el-İryânî – Yusuf Muhammed Abdullah), Dâru'l-Fikri'l-Mu'âsır, Beyrut, 1999.
- İBN 'ATİYYE, Ebu Muhammed Abdulhakk, *el-Muharreru'l-Vecîz fi Tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz*, (Thk: Abdusselam Abduşşafi Muhammed), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, h. 1422.

- İBN ARABÎ, *el-Futuhâtu'l-Mekkiyye*, II, 382-384.
- İBN DUREYD, Ebubekr Muhammed b. el-Hasan, *Cemheretu'l-Luğa*, (Thk: Remzî Munir Ba'lebekî), Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut, 1987.
- İBN EBÎ HÂTİM, Ebu Muhammed, *Tefsîru'l-Kurâni'l-Azîm li İbn Ebî Hatim*, (Thk: Es'ed Muhammed Tayyib), Mektebetu Nizâr Mustafa el-Bâz, Suudi Arabistan, h. 1419.
- İBN FÂRİS, Ahmed (ö. 395), *Mekâyîsu'l-Luğa*, (Thk: Abdusselam Muhammed Harun), Daru'l-Fikr, byy, 1979.
- _____, *Mutehayyiru'l-Elfâz*, (Thk: Hilâl Nâcî), Matbaatu'l-Ma'arif, Bağdad, 1970.
- _____, *Mucmelu'l-Luğa*, (Thk: Zuheyr Abdulmuhsin Sultan), Muessesetu'r-Risâle, Beyrut, 1986.
- İBN HİBBAN, Muhammed (ö.354), *el-İhsân fî Takrîbi Sahîhi İbn Hibbân*, I/129, (Thk: Şuaybt el-Arnâvut), Müessesetu'r-Risâle, Beyrut, 1988.
- İBNU'L-KAYYİM el-CEVZÎ, *Tezkiretu'l-Erîb fî Tefsîri'l-Ğarîb*, (Thk: Târik Fethî es-Seyyîd), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 2004.
- _____, *Zâdu'l-Mesîr fî 'İlmi't-Tefsîr*, (Thk: Abdurrezzak el-Mehdî), Dâru'l-Kutubi'l-'Arabî, Beyrut, 1422.
- İBN MÂCE (ö. 273), *es-Sünen*, (Thk: Şuayb el-Arnâvut ve başkaları), Dâru'r-Risâleti'l-'Alemye, byy, 2009.
- İBN MANZÛR, Cemaluddîn, *Lisânu'l-Arab*, Dâru Sadir, Beyrut, 1414.
- İBNU'S-SEKÎT, *el-Kenzu'l-Luğâvî fî'l-Leseni'l-'Arabî*, (Thk: Augst Hufner), Mektebetu'l-Metenebbî, Kahire, tsz.
- _____, *Kitâbu'l-Elfâz*, (Thk: Fahrettin Kubave), Mektebetu Lubnan Naşirûn, 1998.
- İBN SEYYİDÎH, *el-Muhkem ve'l-Muhîtu'l-'Azam*, (Thk: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 2000.
- el-ÎCÎ, Muhammed Abdurrahman (ö.905), *Câmi'u'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2004.
- el-İSFEHANÎ, er-Râğîb Ebu'l-Kasım el-Hüseyn, *el-Müfredât fî Ğarîbi'l-Kur'ân*, Daru'l- Ma'rife, Beyrut, tsz.
- KURRÂ'U'N-NEML, *el-Müntehâb min Ğarîbi'l-Kelâmi'l-'Arab*, (Thk: Muhammed b. Ahmed el-Ömerî), Câmi'atu Ummi'l-Kurâ, 1989.
- _____, *el-Münecced fî'l-Luğa*, (Thk: Ahmed Muhtar Ömer – Dâhî Abdalbakî), 'Alemlu'l-Kutub, Kahire, 1988.

- el-KURTUBÎ, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed Şemsuddin, *el-Câmi' li'Ahkâmi'l-Kur'an*, (Thk: Ahmed el-Berdûnî –İbrâhim Etfîş), Dâru'l-Kutubi'l-Misriyye, Kahire, 1964.
- KUTLUER, İlhan, "Düşünme", TDV İslam Ansiklopedisi, X, 1994.
- el-KUŞEYRÎ, Abdulkerim, *Letâifu'l-İşârat*, (Thk: İbrâhim el-Besyûnî), el-Hey'etu'l-Misriyye el-Âmme li'l-Kitâb, Mısır, tsz.
- MALİK B. ENES (ö.179), *el-Muvatta'*, II/823, Dâru İhyai't-Turâsi'l-'Arabî, Beyrut, 1985.
- el-MATURÎDÎ, Ebu Mansûr, *Te'vilâtu Ehli's-Sünne*, (Thk: Mecdî Baslûm), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 2005.
- el-MERÂĞÎ, Ahmed b. Mustafa, *Tefsîru'l-Merâğî*, IX, Şirketu Mektebe ve Matbaa Mustafa el-Bâb, byy, 1946.
- MÜSLİM B. el-HACCÂC (ö. 261), *es-Sahîh*, (Thk: Muhammed Fuâd Abulbâkî), Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, Beyrut, tsz.
- ODABAŞI, Yavuz – BARIŞ, Gülfidan, *Tüketici Davranışı*, Mediacat Kitapları, İstanbul, 2008.
- PLOTNİK, Rod, *Psikolojiye Giriş*, (Terc: Tamer Geniş), Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2007.
- es-SA'LEBÎ, Ebu İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrahim, *el-Keşf ve'l-Beyân fi Tefsîri'l-Kur'an*, (Thk: Ebu Muhammed 'Âşûr), Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, Beyrut, 2002.
- es-SAHÂRÎ, Ebu'l-Munzir Seleme b. Muslim, *el-İbâne fi'l-Luğati'l-'Arabiyye*, (Thk: Abdulkerim Halife – Nusret Abdurrahman – Salah Cirar ve bşk), Vizâretu't-Turâsi'l-Kavmî ve's-Sekâfe, Maskat, 1999.
- es-SEM'ÂNÎ, Ebu'l-Muzaffer, *Tefsîru's-Sem'ânî*, (Thk: Yasir b. İbrahim – Ğanîm b. Abbas b. Ğanîm), Dâru'l-Vatan, Riyad, 1997.
- es-SEMERKANDÎ, Ebu'l-Leys, *Bahru'l-'Ulûm*, byy, tsz.
- es-SERAKİSTÎ, Ebu Osman Saîd b. Muhammed el-Me'ârifî (ö. 400), *Kitâbu'l-Ef'âl*, IV, (Thk: Hüseyin Muhammed Şerif), Müessesetu Dari's-Şa'b, Kahire, 1975.
- SEYYİD KUTUB (ö. 1385), *Fî Zilâli'l-Kur'an*, I, Dâru's-Şark, Kahire, h. 1412.
- et-TABERÂNÎ, Ebu'l-Kasım (ö. 360), *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, (Thk: Hamdî b. Abdulmecîd es-Selefi), Mektebetu İbn Teymiyye, Kahire, tsz.
- _____, *el-Mu'cemu'l-Evsat*, VI/6319, (Thk: Târik b. İvâzullah b. Muhammed – Abdulmuhsin b. İbrahim el-Hüseynî), Dâru'l-Haremeyn, Kahire, 250.

- TABERÎ, İbn Cerîr (ö. 310), *Cami'u'l-Beyân 'an Te'vîli'l-Âyi'l-Kur'ân*, Müessesetu'r-Risâle, Beyrut, 1994.
- et-TAHÂNEVÎ, Muhammed b. Ali b. el-Kâdî, *Mevsû'atu Keşşafî'l-İstilahâtî'l-Funûn ve'l-'Ulûm*, (Farsçadan Arapçaya Trc: Abdullah el-Hâlidî), (Thk: Ali Dahrûc), Mektebetu Lubnan Naşirûn, Beyrut, 1996.
- TİMUÇİN, Afşar, *Felsefe Sözlüğü*, Bulut Yayınları, İstanbul, 2004.
- TANALP, Ruknettin, *Duyu Fizyoloisi*, Ankara Üniversitesi Eczacılık Fak. Yayınları, Ankara, 1975.
- el-VÂHİDÎ, Ebu'l-Hasan Ali, *et-Tefsîru'l-Besît*, (Thk: Lucnetun 'İlmiyye min Câmî'ati'l-İmam Muhammed b. Su'ûd), 'Îmâdetu'l-Bahsi'l-İlmî, byy, h. 1430.
- YAZIR, Elmalılı Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, Azim Dağıtım, İstanbul, 1992.
- ez-ZEBİDÎ, Muhammed b. Abdurrezzak, *Tâcu'l-'Arûs*, (Mecmuetun mine'l-Muellifin (Komisyon)), Dâru'l-Hidâye, byy, tsz.
- ez-ZECCÂC, Ebu İshak İbrahim es-Serî, *Me'âni'l-Kur'ân ve İ'rabuh*, (Thk: Abdulcelil Abduh Şelbî), 'Âlemu'l-Kutub, Beyrut, 1988.
- ez-ZEMAŞERÎ, Ebu'l-Kasım Carullah b. Ömer, *el-Keşşâf 'an Hakâiki't-Tenzîl ve 'Uyuni'l-Ekâvîl fî Vucûhi't-Te'vil*, Daru İhyai't-Turâsi'l-'Arâbî, Beyrut, tsz.
- _____, *Esâsu'l-Belâğe*, (Thk: Muhammed Basil Uyunussuûd), Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut, 1998.

